

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Erdélyi magyar szótörténeti tár III. kötet (Elt-Felzs) 1163 l. és **IV. kötet** (Fém-Ha) 1299 l. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette, SZABÓ T. ATTILA. Szerkesztő-munkatársak — III. k.: *B. Gergely Piroska, Kósa Ferenc, Zs. Maksay Mária, Nagy Jenő, Vámszer Márta, Vigh Károly, Zsemlyei János.* — IV. k.: *P. Dombi Erzsébet, B. Gergely Piroska, Kósa Ferenc, Zs. Maksay Mária, Nagy Jenő, Szabó Zsolt, Vámszer Márta, Vigh Károly, Zsemlyei János.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982 és 1984.

A magyar nyelv legnagyobb szótárának immár harmadik és negyedik kötete hagyta el a sajtót. Voltak és vannak nagy szótárolvasók. Kosztolányi például szenvedélyesen gyűjtötte és tanulmányozta a szótárakat és nem győzött betelni velük és megcsodálni, hogy a különböző nyelveken hogy fejezik ki azokat a szólásokat, fordulatokat, amelyekkel színessé, hajlékonyá válik a nyelv. Élvezettel böngészte a Magyar Etymológiai Szótár füzeteit és Bárczi Szófejtő Szótárát is. Milyen örömmel forgathatta volna a Szótörténeti Tár kötetait, hiszen meglevenedik bennük a 16—18. század erdélyi színes, gazdag magyar nyelve a hivatalos fontoskodástól a cifra káromkodásig minden stílusrétegben... Mivel a levéltárakban felgyűlt anyagok nem az örökkévalóságnak szánt, hanem a mindennapi csetepaté, pereskedés, levelezés szülte szövegek, így sokkal közelebb állnak a beszélt nyelvhez, mint a magas irodalmi, vallásos, jogi, történeti és egyéb tudományos művek.

A Szótörténeti Tár a nyelvtörténeti szótárak minden tartalmi és formai kellékével rendelkezik. Erdélyi voltát azzal is hangsúlyozza, hogy a nyelvtörténeti címszó után magyarozatként megtaláljuk a szó magyar köznyelvi alakja mellett a román és német megfelelőket is. Ennek az eljárásnak az az előnye is megvan, hogy segít az esetleges román vagy szansz jövevényszavak felismerésében.

Nehéz volna felsorolni, hány szónak első előfordulását hozza előbbre a Tár évekkel, évtizedekkel, esetleg évszázadokkal is. Erre idéztem példát előző ismertetésemben is (MNYj. XXII, 149—53). Azt is csak hosszú vizsgálatok után lehetne megállapítani, mennyi itt az új, először szótározott tő, származék és összetett szó. Számuk biztosan ezrekre tehető. A szótár megjelenése után újra lehet írni vagy számos új példával frissíteni a magyar szóképzés történetét. Mivel pedig a szótörténeti Tár szinte minden címszóhoz bőséges szövegmutatványt hoz kéziratoss forrásokból, széduletesen kibővül a történeti nyelvtan példatára. Ez a példaanyag pedig minőségben és mennyiségben is jelentősen különbözik az eddig ismert és részben latin-

ból szolgálai fordított kódexek, valamint a 16. századtól kezdve a nyomtatott, tehát a köznek szánt történeti, vallási és szépirodalomtól. Adtak ki ugyan eddig is levelezéseket, jobbágyi panaszleveleket és egyéb régi iratokat részben történelmi és irodalmi forrásként betűhíven, de jelentős hányadukat erősen közelítették mai helyesírásunkhoz. Így tartalmilag felhasználhatók forrásként, de nyelvtörténet szempontjából nem hitelesek. Szabó T. Attila példatárára azonban nyugodtan támaszkodhat minden magyar nyelvtörténész hangtani, alaktani, sőt akár mondattani szempontból használja is ezt a kimeríthetetlenül gazdag anyagot.

Ha azonban valaki nemcsak a szavakra kíváncsi, hanem a szólások, nyelvi fordulatok érdeklik, ezekből is olyan tekintélyes mennyiség halmozódott föl az eddigi négy kötetben, hogy szóláskincsünk gyűjteményei sok új anyaggal és változattal bővíülhetnek. Néhány taláalomra választott példa, amely nem tartozik a közismertek közé (mai helyesírással):

III, 281: *valakinek ért gabonájába veti sarlóját* 'belekaszál más gabonájába, vagyis illetéktelenül beleavatkozik más dolgába'; *ért gabonája az Istennek* 'megérett a halálra'; 706: *egy farkas a másikat meg nem marja; egyik farkastól elvetted, más farkasnak adtad* 'cseberből vederbe került'; *fűjják, mintha egy farkas ordítana; nagyobb körme van a medvének, mint a farkasnak*; 809: *gonosz fába vágta a fejszét* 'rossz útra tért'; — IV, 316—7: *oly gyalázatos szó forog felőle, hogy ha a Szamos mindétig által foly rajta is, de el nem mossa; szép szín alatt erőszak forog*; 759: *ártatlan, mint a mai szült gyermek; meghalt a gyermek, elkölt a komaság*; 962: *elközelget a halál, mint a lopó avagy a tolvaj*; 1020: *a gyors hamisság gyakran elnyomja a lassú igazságot*.

A III. kötet különösen alkalmas az igekötők tanulmányozására, hiszen az igekötő egy kis része és a teljes *fel-* igekötős igék és igei származékok itt találhatóak. A IV.-ben csak a csekély mennyiségű locativusi *fenn-* igekötő van meg. Az ilyen igekötős igék egy része ma is él (*fennáll, fennforog, fennhagy, fennhéz, fennjár, fennmarad, fenntart*), de nem ismeri a mai köznyelv a *fennlátó* (fennhézázó), *fennírt* (említett), *fennszolgál* (felszolgál), *fennlétel* (jelenlét) igéket és származékokat. A *fennkölt* *kancza* (büszke fejtartású ló) 1789-es adatához jól illik a megkérdőjelezett, de valószínűleg azonos jelentésű 1749-es *fel költ nyakú . . . gyermek lova* (csikója) adat.

A III. kötetben található *el-* igekötős igék és igei származékok közül ma nem használatos a köznyelvben, illetve köznyelvi jelentésben az *eltáblázott* (táblánként kiosztott), *eltagad* (letagad, eltitkol), *eltagol* (eldönget), *eltakar* (betakarít, elhord), *eltakarít* (elhantol, temet, magot elvet), *eltartóztat* (visszatart), *eltávoztat* (elkerül, elhárít), *eltelik* (véget ér, vége szakad), *eltemehedik* (elkallódik), *eltemeheszt* (elveszt), *eltér¹* (kitér, letesz vmiről), *eltér²* (elfér), *eltéveszt* (elveszt). Az *eltökit* (elsinkófal, megkaparít) szót csak az argóban hallottam, nem is sejtettem, hogy már a 18. század közepén használták. További példák: *eltölt* (elkövet, véghez visz, benő, elborít, ellep, áttölt), *eltövivel* (tövískerítéssel elzár), *elugrik* (meglép), *elvádol* (be-~megvádol), *elvág* (ki-~levág), *eltakar* (csak: elkotródik, eltakarodik), *elválaszt* (ki-~megválaszt, eldönt, dűlőre visz), *elválva* (kivéve, kivételével), *elvált* (elcserél, ki-~visszavált), *elváltozik* (elkerül), *elvégez* (véget vet, eldönt), *elver* (kiver, elcsépel gabonát), *elvesz*

(átvesz, megkap, vizet elvezet), *elveszekedik* (elvész, eltűnik), *elveszeszt* (elveszít), *elyetemedik* (elszármazik, máshova vetődik), *elvon* (leront, elszed, visszatart), *elzahol* (elűz). Meg kell jegyezni, hogy a köznyelvben is előforduló igéknek rendszerint a köznyelvi jelentésük is megvan a zárójelben megadott régies vagy nyelvjárási jelentés mellett.

Átnéztem a III. kötet 219—376. lapjain a címszavakat. Közülük kiírtam a nem egészen közismert vagy csak más jelentésben használt latin eredetűeket (zárójelben a jelentés). Kihagytam a csak egy példában előfordulókat és az azonos tövűeket. Az így megrostált anyag a következő: *enodál* (tisztáz), *enormitás* (szörnyűség), *enteritisz* (bélhurut), *enumerál* (felsorol), *enunciál* (kifejez), *erekcio* (építés), *erigál* (épít, emel), *erogál* (kiad), *error* (hiba).

Ugyanitt régiség vagy tájszó: *enyeket* (leplezget), *enyett* (helyett), *epekórság* (kolera), *érdekel* (bökdös, nyom, érint, emleget, sért, szorongat, fenyeget, a mai jelentés csak 1842-ből!), *erdöl*, *erdőz* (szálfát vág), *eregeltet* (terelget, legeltet), *erge* (patakocskak), *erkölcsös* (fortélyos), *erszényes* (erszénykészítő), *erszényetelő* (zsebmetező). Az *érőleg* (már-már utolérve) azt mutatja, hogy a *-lag*, *-leg* rag nemcsak a német *-lich* mintájára honosodott meg.

A IV. kötetből a *gya-* kezdetű szavak közül írtam ki hasonló elvek szerint a kevésbé ismert szavakat: *gyak* (döf), *gyaka* (rakonca), *gyakor* (sűrű), *gyakorszi* (sűrű szita), *gyakort* (gyakran), *gyalogfusujka* (bokorbab), *gyalogkert* (törpe kerítés), *gyalogsovány* (alacsony sovány), *gyalogszék* (kisszék, zsámoly), *gyártott* (cserzett), *gyártatlan* (cserzetlen, nyers) bőr, *gyavitás* (gyógyítás).

Teljesen véletlenül bukkantam rá a következőkre: *éltemes* (élemedett), *esse* ~ *essez* (ilyen-olyan), *folyamat* (patak), *garázna* (garázda), *gárgya* (kútkáva). A *fehér* szónak csak a *fejér* változata fordul elő. Érdekes, hogy a *győz* 'siegen; vincere' igére nincs példa. Rendszerint csak tagadásban fordul elő '(nem) bír vmit elvégezni, vmivel ellátni'.

Debrecenben talán az sem érdektelen, hogy a *hajdú* szó a 16. századi adatokban csak 'marhapásztor' jelentésben van meg (ilyen jelentésű adat van a TESz.-ben is, de ott már a 'katona, rabló' is korán jelentkezik).

Ha az ember semmi egyebet nem tesz, csak a példaanyagot olvassa, nem összefüggő szöveggént, csak mint a *Bölcsességek Könyvét* vagy *La Rochefoucauld* gondolatait, akkor is olyan, mint egy érdekes történelmi-szociológiai regény. (Örülhetnénk, ha Joyce, Szentkúthy, Esterházy Péter műveiben annyi összefüggés volna, mint ezekben a különböző okmányokból, levelekből és egyéb iratokból kiszakított példákban.) Színes, ízes nyelven bókolnak, pörlekednek, panaszkodnak, rágalmaznak, árulkodnak, kérnek és tanúskodnak a történelemből is jól ismert és teljesen ismeretlen nevű nemesek, polgárok, parasztok, katonák, szolgálok egyaránt. Események elevenednek meg, emberi indulatok szabadulnak fel. A történelem, még a művelődés- és gazdaságtörténet is csak a nagy jelentőségű, általános érvényű eseményekkel, háborúkkal, hadjáratokkal, gazdasági föllendüléssel és visszaeséssel, a termelőeszközök fejlődésével, a pénzügyi politikával, adórendszerrel, diplomáciával foglalkozik elsősorban. Itt

azonban mindez e g y e d i sorsokban tükröződik, a megnyilatkozások nem mindig törekszenek rideg tárgyilagosságra, hanem érzelemmel telítődnek meg.

A szótár sokoldalúságáról (személy-, állat- és helynevek ezrei) még bőven lehetne írni. Ismertetésemet azonban száraz számadatokkal fejezem be. Nem mérhető ugyan pontosan össze a *Tár az Ország* László szerkesztette *Magyar Értelmező Szótárral* (I—VII, 1959—62), mert ez utóbbi a köznyelvre szorítkozik (bár az elterjedtebb tájszavakat és a közismert, de már elavult szavakat is fölveszi), a jelentéseket finoman elemzi, igen nagy számú, főképpen irodalmi példával mutatja be a címszavak használatát és stílusértékét. A *Tár* viszont szórványosan a 13—14. századból és igen nagy bőségben a 16—19. századból mutat be példákat kéziratos anyagból. Így igen sok nyelvjárási adat is előkerül benne. A kötetek végén lévő statisztikák nem mindig egyforma szempontokat vesznek figyelembe, de címszavakban össze lehet őket hasonlítani. Az ÉrtSz. önálló szócikkeinek száma (A—Gy) 18 708, a *Táré* pedig 23 210, tehát 4612-vel több. A lapszám (A—Gy) az ÉrtSz.-ban 2228, a *Tárban* 4904. Az ÉrtSz. nem közöl tulajdonneveket, a *Tár* első négy kötetében 1586 személynév, 6094 helynév és 28 állatnév fordul elő. Az ÉrtSz. nem közli a jelentések számát. Találomra választottam ki néhány szó jelentéseinek számát a két szótárból (zárójelben az ÉrtSz.): *elvesz* 38 (11), *elvon* 20 (7), *fog* 35 (23), *folyik* 22 (9), *forog* 18 (8). Az összehasonlítás nem az ÉrtSz. értékét csökkenti, hanem a *Tár* páratlan gazdagságát mutatja, és igazolja ismertetésem kezdő mondatát.

Hálás köszönettel tartozunk Szabó T. Attilának és munkatársainak. Kívánjuk, hogy jó egészségben fejezzék be a magyar nyelvnek ezt a kimeríthetetlen thesaurusát.

KÁLMÁN BÉLA